

“Бурут” аталышынын тарыхый жана этнолингвистикалык мааниси жөнүндө

Экзоэтноним – бир элдин (уруктун, уруунун, этностун) экинчи бир элге берген (ыйгарган) энчилүү атын билдирет. Бул энчилүү аттар айрым учурларда лакап маанисинде болуп калуусу ыктымал. Эндоэтноним – элдин (уруктун, уруунун, этностун) өзү-өзүнө берген же кабыл алган энчилүү атын түшүндүрөт. Этнонимдердин (уруу-урук, этнографиялык топ, эл аттары) пайда болушунда уруулук тотемдердин, байыркы диндердин, адамдардын кесиби, сырткы келбети, алар байырлаган жаратылыштын шарты, адамдар жашаган маданий-этностук же этнографиялык аймак, тилдик чөйрө ж.б. реалдуу себептер негизги орунда турары илимге маалым. Айрым учурларда уруунун (уруктун) түпкү бабаларынын антропологиясы, өңү-түсү, чарбалык кесибинин өзгөчөлүгү, алар жашаган табигый шарт да энчилүү аттын келип чыгышында чечүүчү ролду ойногон (Атаниязов 1990,23-27).

“Бурут” кыргыздар үчүн экзоэтнонимби же эндоэтнонимби ? “Бурут” жана “буруттар” деген ат жана анын келип чыгышы, мааниси, чечмелениши тарых илиминде бир топ талаш-тартыштарды жаратып келет. «Бурут» аты жана анын этимологиясы, сөздүн (терминдин) төркүнү кайсыл элге, кайсыл этнографиялык чөйрөгө таандык экендиги ж.б. маселелер илим адамдарын эки кылымдан бери кызыктырып, ал чөйрөдө талкууга алынып келет. Айрым илимий басылмаларда “бурут” аталышына тиешелүү талаш-тартыштарды, бир беткей пикир келишпестиктерди жараткан макалалар жарыяланды. Ошондон улам, бул олуттуу маселеге так тыянак берүүнүн мезгили келип жетти. Бул экзоэтнонимди чечмелөөгө жасалган айрым аракеттерде бүтүндөй бир элди басмырлоо, кемсинтүү ж.б.у.с. орун алгандыгы илимде белгилүү.

XVII-XVIII кк. цинь-маньжур (кытай), монгол тилдүү булактарда, ошол мезгилдердеги жарыяланган орус авторлорунун эмгектеринде Теңир-Тоо кыргыздары “бурут”, “буруттар” деген ат менен белгилүү болушкан. 1856-ж. орус генералдык штабынын атайын тапшыруусу менен Чыгыш Түркстанга (Чыгыш Теңир-Тоо) кеткен жолдо кыргыздарда (текестик бугулардын кыдык уругунда) бир аз убакыт жашап калган Ч.Валиханов: “...кыргыздар кытайлар атагандай “бурут” деген атты таптакыр билишпейт, бул сөздү алар (кыргыздар) эзели угушкан эмес; “бурут” деген урукту кыргыздардын (кара кыргыздар) ичинен кездештире албадым” – деп жазат (Валиханов 1958,324). Манас эпосунун бардык варианттарында калмак-кытайлар тарабындагы терс каармандар кыргыздарды “бурут” деп

аташкан (“Манас”. Энциклопедия.Т.I,161-бет). «Бурут» аталышы боюнча синолог Н.Я.Бичурин (Иакинф), Г.Ф.Миллер, Н.А.Аристов, В.В.Радлов, Г.Гоурт, А.Левшин, Г.Е.Грум-Гржимайло, Г.Ф.Ксенофонов, К.И.Петров, Э.Ж.Маанаев, Ю.А.Зуев, А.Абдыкалыков, Ө.К.Караев, С.Аттокуров, Е.Кычанов, Т.К.Чороев, Т.К.Бейшеналиев, В.Я.Бутанаев, О.Каратаев өңдүү иликтөөчүлөрдүн эмгектеринде айрым ой-пикирлер, аттын чечмеллениши, анын кыргыздарга байланышы тууралуу сунуш-пикирлер айтылып келет.

Болжолу, биздин замандын баш чендеринде Чыгыш Түркстан (Батыш Кытай же Ички Азия, Чыгыш Теңир-Тоо деп айтылып жүрөт) жана ага чектеш аймактарды байырлаган кыргыздардын бир бөлүгү «бурут» (кыт. «булу», «булутэ») деген ат менен белгилүү болушкан. Н.Я.Бичурин (Иакинф) «булутэ» (бурут) аталышынын (этнонимдин) чыгыш тегин Хотондон түштүк-батыш, Тибеттен түндүгүрөөктө байырлашып, б.з. IV к. Теңиртоого журт которгон кыргыздарга байланыштырган эң алгачкы көз карашын илим чөйрөсүнө сунуш эткен. Автор терминди орто кылымдардагы Кытайдын Тан династиясынын жылбаяндарында («Сию юй вэнь цзянь лу» Батыш аймактардагы өлкөлөр боюнча көргөн жана уккандарды таржымалоо»ж.б.) «болу», «булу» этнонимдери менен параллел карап, тарых илиминде «кыргыз» жана «бурут» этнонимдеринин байланышы, түпкү жалпылыгы жөнүндөгү эң алгачкы пикирин айткан (Бичурин 1950,28). Лоб-Нор жана ага чектеш аймактардагы жашаган тарыхый цивилизацияны, Улуу Жибек Жолунун бир тарамын изилдеген кытай тарыхчылары азыркы Батыш Кытайдын аймагын хуннулар калтырып батышты көздөй журт которушканда алардын (хуннулардын) территориясын кыргыздар ээлеп калышканын белгилешет (Фу Маоцзи). Кытай булактарына сарэсеп салганда «болу», «булутэ» деп аталган эл тууралуу маалыматтар жыш учурайт.

Изилдөөчүлөр, негизинен чыгыштын жазма адабияттарына таянуу менен, кыргыздарды Чыгыш Түркстан жана ага чектеш аймактардын алгачкы туруктуу калкы деп эсептешкен. Алар (Н.Я.Бичурин, В.Шотт, Ч.Валиханов) Чыгыш Түркстанда жашаган «буллу» урууларын өз тилдеринин өзгөчөлүгүнө карата «буру», «бурут» деп таанышып, «буруттар» - булар кыргыздар деген тыянакка келишкен. Жогоруда аты эскерилген авторлордун кыргыздарды Чыгыш Түркстандын (Чыгыш Теңир-Тоо) жана ага чектеш аймактардын түпкү калкы катары карашкан пикирлерин эч ким төгүндөй элек. Чындыгында, андан соңку маалыматтар кыргыздардын азыркы Батыш Кытай жана ага жамаатташ жерлерди эзелтеден мекендеп келишкендигин тастыктоодо. Э.Ж.Маанаев өз эмгегинде мындай маанилүү фактыны келтирет: «Кыргыз урууларынын Енисей, Теңир-Тоо аймактарынан тышкары Притибет, Афганистандын райондорунда жашагандыгы жөнүндө кабарды XI к. жазылган

Ибн ал-Асирдин «Тарих ал-Камал» аттуу чыгармасынан жолуктурабыз. Бул чыгармада Ибн ал-Асир XI к. аралыгында Түндүк Афганистанда болгон айрым окуяларга токтолот да, Газневийлер державасына (Махмуд Газневи негиздеген мамлекет) кызмат өтөгөн кыргыз (хыргыз) эмирине көңүл бурган, тагыраак айтканда орто кылымдагы автор өз эмгегинде кыргыздар Газневийлерге тиешелүү аскердик бөлүктөрдү башкарган» (Маанаев 1969,9). Албетте, кыргыздардын эрте жана өнүккөн орто кылымдар мезгилдериндеги локализациясы, Борбордук жана Ички Азиядагы (азыркы Батыш Кытай жана ага чектеш аймактар) миграциясы жана анын негизги багыттары, жергиликтүү этностор менен өз ара этникалык-маданий алакалары өз алдынча олуттуу иликтөөлөргө муктаж.

Г.Е.Грум-Гржимайло «бурут» термининин келип чыгышы жана кыргыз этносунун теги, калыптанышына өз изилдөөлөрүндө өзгөчө маани берген. Изилдөөчү терминдин келип чыгыш төркүнүн бүгүнкү күндөгү белгилүү «бурят» этноними жана монгол тилдүү буряттар менен жалпы негизде карайт. Автор Рашид-ад Диндин (XIV к.) “Жами ат-Таварихиндеги” эскерилген баргу-буруттар менен “бурут” этникалык аталышынын тарыхый жалпылыгы бир деген пикирине таянып, аны колдогон (Грум-Гржимайло 1926, Т.2. –С.537; Т.3.-С.188). Иликтөөчү “буруттарды” өз алдынча эл болуп, Теңиртоо кыргыздарынын этностук жүзүнүн калыптанышына негизги ролду ойногон этнокомпонент катары карайт. Г.Е.Грум-Гржимайло бул маселеге аргумент катары Хакас-Минуса ойдуңундагы хакас-сагай, хакас-качиндердин жана алтай-теленгиттердин курамдарынан бирдей кездешкен “кыргыз”, “бурут” деген

этнонимдеринин параллелдерин сунуш эткен. Чындыгында эле, бүгүнкү хакас-сагайларда, хакас-качиндерде, хакас-кызылдарда (хакастардын ичиндеги этнографиялык топтор) бир эле учурда “пүрүт”, “хыргыс”, алтай-теленгиттердин курамында “бурут” деген уруктар (сөөктөр) бар экендиги маалым (караңыз: Бутанаев 2001,40-41). Мындан сырткары, Түндүк-Батыш Монголиядагы дэрбэт, байат, урянхай, мингат, хойт, хошоут ж.б.монгол тилдүү этностордун (халха-монголдорун) баарында тең “кыргыс” жана “бурууд” этнонимдери бирдей кездешери кызыгууну жаратары ырас. Кыргыз тектүү хотондордун ичинде (Монголиянын Улан-Гом, Убсу-Нур аймактарында жашашат) “буруд” аттуу урук бар экендигин таанымал ориенталист Г.Н.Потанин XIX к. жазылган эмгегинде эскерет. Бул параллелдер аталган аймактын түрк-монгол тилдүү этносторуна кыргыздардын тийгизген этникалык-маданий таасирлерин чагылдырат. Айрым маалыматтарда XVII к. Алтайда өз алдынча Бурут отогу (уруг) болгондугу маалым (Бутанаев 2001,40-41). Оток – калмак (жунгар) тилинде административдик-башкаруу бирдигин түшүндүрөт. Мындан сырткары, бүгүнкү Россиянын Астрахань облусунда жашаган ногойлордун курамында (Астрахань ногойлору) “кыргыз-бурут” аттуу уруу кездешери катталган. И.Г.Георгинин белгилөөсүндө “кыргыз-буруттар” башка этностук топтор сыяктуу эле 1758-ж. калмактардын Волга боюна карата акыркы көчүүсүнө кабылышкан (Викторин 1998,225). 1773-1775 жж. Жунгар хандыгы жоюлуп, калмактардын негизи бөлүгү маньжурлар (циндик Кытай) тарабынан кырылып жок кылынган эле. Айрым маалыматар боюнча бул кыргынга алты жүз миңден бир миллионго чейин калмактар (ойротто) кабылышкан. Болжолу жогоруда эскерилген “кыргыз-буруттар” 1703-ж. Жунгарияга көчүрүлгөн енисейлик кыргыздар болуусу ыктымал. Ал жактан (Жунгариядан) Волга боюна калмактар менен бирге көчкөн кыргыздардын айрым учкундары болуусу ыктымал. “1782-ж. Жүргүзүлгөн эл каттоодо” калмак хандарынын бийлигинен бошонгон “увача-буруттар” 350 жанды түзгөн. Алардын 200 жакыны утар-алабугаттардын, калган бөлүгү ногой-карагаштардын курамдарына киришти. “Кыргыз-буруттар” азыр да утар-алабугаттардын курамындагы сыйлуу, ак сөөк аталган “кыргыз” уругун түзүшөт (Викторин 1998,225). Бул мисалдар аталган “кыргыз-буруттардын” теги енисейлик кыргыздардан экендигинен кабар берери ырас.

Н.А.Аристов “бурут” экзоэтнониминин келип чыгышы боюнча алгачкы илимий негиздүү пикирин айткан. Изилдөөчү бул энчилүү атты “бөрү” деген сөздөн келип чыккандыгын жазат. Бул маселеге түз мисал катары, кыргыздардын курамындагы адигине уруулук тобуна кирген бөрү уруусунун энчилүү атын келтирет (Аристов 1894,345). Автордун пикиринде “бурут” (буру $\approx$ т) – “бөрү” этнониминин фонетикалык өзгөргөн формасы (-т

монгол тилдүү элдерде көптүк маанини билдирген сөз жасоочу мүчөнү туюнтат). Н.А.Аристовдун бул маселеге карата айтылган көз карашында илимий негиздүү пикир жатат. Бул пикирге мисал катары кыргыздардагы монгол тилдүү элдердеги төмөнкү уруу аттарын келтирүүгө болот. Мисалы, нойгу(т), баргу(т), чүйү(т), мерки(т), мурку(т), тайчиу(т), онгу(т), кыйа(т) ж.б. Байыркы хуннуларда, түрктөрдө, монголдордо ж.б. элдерде өздөрүнүн түпкү тегин карышкырдан (бөрү) тараткан тотемисттик ишенимдери байыркы жазма булактарда, илимий адабияттарда кенен чагылдырылган. Айрым этностор тотемдик карышкырдын атын (мисалы, “башкорттор”) азыр да алып жүрүшөрү маалым.

Кыргыз тарыхчысы А.А.Абдыкалыков өз эмгегинде терминдин келип чыгышы, мааниси, проблеманы иликтөөнүн тарыхнаамасы боюнча кенен маалымат берген. Автор “бурут” термини кыргыздарга бөтөн эл тарабынан таңууланган лакап ат (экзоэтноним), монгол-калмак тилдеринде “дини башкалар”, “күнөөкөрлөр” деген маанини түшүндүрөрүн жазат (Абдыкалыков 1963,127). Изилдөөчү бул актуалдуу маселеде К.И.Петровдун көз карашын колдойт. К.И.Петров монгол тилиндеги жарык көргөн сөздүктөрдөгү маалыматтарга таянып, “буруу”–“чыккынчылар”, “дини бөтөндөр” дегенди туюнтарын, ал эми бул термин кыргыздарга карата берилген лакап ат экендигине токтолгон (Петров 1961,57). Арийне, тил илиминин гана каражаттарына таянып, бул маанилүү маселеде бачым тыянак чыгаруу туура жыйынтык болбошу ырас. Маселен, кыргыз тилинде “тили буруу” деген сөз тили түшүнүксүз, дини бөтөн адамдарга, айрым учурларда элдерге айтылары маалым. Албетте, бул олуттуу маселеде тарыхый-этнографиялык маалыматтарды пайдалануу так маалыматтарды берери абзел. Эгерде бул маселени ошол кездеги түзүлгөн аймактык-саясий кырдаал менен салыштырса, теңиртоолук кыргыздардын басымдуу бөлүгү XVI-XVII кк. ислам дининде болгондугу анык. Муну Сайф ад-Дин Аксикендинен “Мажму ат-Таварихиндеги” келтирилген кыргыздар тууралуу маалыматтар да тастыктары анык. Ал эми жогоруда көрсөтүлгөн доордо монгол тилдүү калмактар (ойроттор), монгол уруулары, буряттар будда (ламаизм) динин расмий түрдө кабыл алып бүтүшкөнүн тарыхый булактар тастыктайт. Болжолу, “дини бөтөн” деген экинчи бир түшүнүк дал ушул диний маанидеги себептерден улам келип чыгышы мүмкүн.

Чыгыштаануучу Ю.А.Зуев колдо болгон бир катар тарыхый-этнографиялык маалыматтардын негизинде “бурут” термининин келип чыгышынын башатын тотемдик ыйык куш – бүркүткө байланыштырат (Зуев 1970,84). Чындыгында эле, бүркүт кыргыздардын байыртадан ыйык туткан негизги тотемдик колдоочу жырткыч канаттуулардын бири болуп келгендигин дастандардагы, фольклордогу, санжыралардагы баалуу маалыматтар менен

бирге, уруу аталыштарында (кара куш, бүркүт, карчыга), эн тамга белгилеринде (жагалмай тамга, кош тамга, карчыга тамга ж.б.) да чагылдырылат. Бул маселе боюнча маалыматтарды орто кылымдардагы мусулман автору Гардизи (X к.) жазуу түрүндө да бергендиги маалым. Гардизи кыргыздардын бүркүткө өзгөчө табынуу менен мамиле жасашарын жазган.

Саха-якут тарыхчысы Г.В.Ксенофонов термин боюнча илимге өзүнүн кызыктуу пикирин сунуш эткен. Маселен, элёттор (өлеттер) – Жунгар хандыгын негиздөөгө катышкан ири уруулук бирикмелердин бири катары тарыхка маалым (Санчилов 1990,49-52). Этноним саха-якуттарда адамды кордогон, кемсинткен маанини түшүндүрөт. Ошол эле учурда “бурут ≈ буруут” сөзү “бөтөн уруудан”, “бөтөн жердик”, “чет жердик” дегенди туюнтат. Мындан сырткары, саха-якуттардын лексикасында “бурут” сөзү жаш балдарды (бөбөктөрдү) ыйлаганда сооротуу, коркутуу үчүн колдонулган (Ксенофонов 1992,162-164). Ал эми “кыргыз” (кыргыз) сөзү бүгүнкү моңголдордо каймана маанидеги “каардуу”, “жаалдуу”, “кырып-жойгуч” дегенди туюнтат (Бутанаев 2001,41).

Кытайдагы монголдордун Юань(1271-1368), андан кийинки Минь(1368-1644) династияларынын жылбаяндарындагы кыргыздар жөнүндөгү маалыматтарга жана кыргыз тарыхына иликтөөлөрдү жүргүзүп келишкен Е.Кычанов жана Т.Бейшеналиевдер “бурут” термини ойроттор (жунгар-калмактар) тарабындагы кыргыздарга берилген кошумча (лакап ат) ат экендигин жазышат. Изилдөөчүлөрдүн пикиринде бул термин ойрот-калмактардын тилиндеги бору(к) – “аска-зоолор” деген сөзүнөн келип чыккан. Енисейге куйган Хемчик-Бору дарыясына жамаатташ жашаган кыргыздардын бир бөлүгү өз учурунда “бору(к) ≈ бору ≈ т ≈буру ≈ т” деген ат менен аталышкан деген тыянакты айтышат (Кычанов., Бейшеналиев 1991, 242-243). Авторлор этнонимди “кыр ≈ кыр” (кыргыз ≈ кыр ≈ гыр) термининин калькасы деген тыянакты айтышат. Деген менен бул жүйөлү пикир кошумча илимий негиздүү тактоолорду талап кылмагы ырас.

Саян-Алтай элдеринин этнографиясын, өзгөчө бул аймактын элдеринин мифологиялык-диний түшүнүктөрүн кунт коюп изилдеген Л.П.Потапов алтайлыктардагы (теленгиттер) “бурут” (bur-ut) этнониминин келип чыгышын эзелки тотемдик жаныбар – бугуга байланыштырган көз карашын айтат (Потапов 1935,147-148). Көпчүлүк изилдөөчүлөр өз эмгектеринде бугу (байыркы мифологиялык “бука” термининин трансформацияга учураган формасы) этнонимин түрк-монгол тилдүү элдердин эң байыркы тотемдик түшүнүктөрүнөн улам келип чыккандыгын жазып жүрүшөт. Ырас, кыргыздардын генеалогиялык баяндарындагы Бугу-Эне жөнүндөгү санжыра-уламыштар мисал боло алары

ырас. Санжыралардагы Бугу-Эне кыргыздын бугу уруусунун түпкү энеси, ал эми информаторлордун пикиринде этникалык башаты катары маалым. Бул уламыш-санжыра жана анын маңыз-мазмуну, сюжети бабаларыбыз басып өткөн алгачкы общиналык коомдогу энелик доордон да кабар берет. Арийне, автор (Л.П.Потапов) терминдин так маанисин, түпкү этимологиясын ачып көрсөткөн эмес.

Ириде, Л.П.Потаповдун көз карашын илимге киргизилген жүйөлүү пикир катары кабыл алууга болот. Кыргыз тарыхчысы С.Аттокуров иликтөөлөрүндө “бурут” – бугулардын түпкү ата-бабасынын аталышы деген көз карашын айткан. Хакас этнографы, профессор В.Я.Бутанаевдин пикиринде “бурут” термининин төркүнү монгол тил чөйрөсүнө таандык. Кыргыздар бул экзоэтнонимди төрт түлүк малдын сактоочусу болгон көк түстүү “ызыхка”(үй жандыктарынын ыйык колдоочусу) байланыштуу кабыл алышкан. Автордун пикиринде бул түс кыргыздардын Саян-Алтайдагы аскердик-саясий, экономикалык-маданий үстөмдүгүнүн символу аныктаган түшүнүктү да чагылдырат (Бутанаев 2001,41).

“Бурут” энчилүү аты моңгол доорунда Теңиртоодо гана эмес, Саян Алтайда да кенен белгилүү болгон. Алтайлыктардын тарыхый фольклорунда Түштүк Алтай аймагын мекен кылган байыркы буруттар жөнүндө уламыштар бар. Бул маалыматтар боюнча “буруттар тоолуу-талаалуу жерлерди мекендешкен, маданияты жогорку деңгээлде өнүккөн эл болушкан. Жер иштетип, арык чыгарып, канал казышкан, дубал менен курчалып, кышы кыналган шаар-чептерди тургузушкан. Алтай жеринде жер бетине дарактар өсүп чыга баштаганда, табияттын бул кубулушун болор кырсыктын белгиси катары түшүнүшүп, жердеген аймакты калтырышып, түштүк тарапка көчүп кетишкен. Алар (буруттар) тууралуу болмуштарды сакталып калган “бурут сувага”, “бурут журту” деген топонимдер да кабарлагансыйт. Ушул эле уламыштын аналогу бүгүнкү хакастардын эсинде сакталып келет. Мифологиялык болмуштуу бул эл (буруттар) хакастарда “кыргыздар” деп баяндалары маалым (Бутанаев 2001, 39-40). Демек, жогорудагы айтылган маалыматтарга таянсак, анда Саян-Алтайдын бүгүнкү элдери уламыштардагы буруттарды жана кыргыздарды бул аймактын эң байыркы эли катары түшүнүшөт. Бурут аталышы иликтөөчүлөрдүн пикирлеринде байыркы “по-лу”, “бу-лу” (Н.Я.Бичурин); “бурят” (Г.Е.Грум-Гржимайло) этнонимдеринен; “бөрү” (Н.А.Аристов), “бөтөн жердик”, “дини башка”, “каардуу-жаалдуу”, “күнөөлүү” (Г.В.Ксенофонов; К.И.Петров; А.Абдыкалыков; Ө.Караев); “бүркүт” (Л.П.Потапов); “аска-зоодо жашагандар, тоолуктар” (Е.Кычанов,Т.Бейшеналиев); “Көк Теңирдин түсү, ыраңы, жаныбарларды колдоочу” (В.Я.Бутанаев); “бугу уруусунун түпкү бабасынын аталышы” (С.Аттокуров) сыяктуу сөздөрдөн келип чыккан. Айтылган

версиялардын маанилерине назар салганыбызда “бурут” атынын келип чыккан тарыхый чөйрөсү Саян-Алтай, Монголия, Батыш Кытайдын (Ички Азия) жана ага чектеш жерлерге кенен таралгандыгы байкалат.

Саян-Алтайдын түрк-монгол тилдүү элдеринин оозеки чыгармаларында кыргыздар менен “буруттардын” жашаган жерлери бир аймак экендиги баяндалат. Ошол эле учурда хакастардын жана алтайлыктардын тарыхый фольклорунда “буруттар” өз алдынча тектүү, күч-кубаттуу эл экендиги айтылган. Бул маалыматтардан “буруттардын” жашаган аймагы бирде Саян-Алтай, айрым учурларда азыркы Түндүк-Батыш Монголия чөлкөмдөрү экендигин баамдайбыз. Чындыгында эле, жогоруда аталган аймактардын түрк-монгол элдеринин бүгүнкү күндөгү уруулук курамдарынан “бурут” жана “кыргыз” өз алдынча уруктар аттары катары чагылдырылары ырас. Саян-Алтайдын түрк-монгол тилдүү элдеринде (хакас, алтайлыктар, телеуттар, урянхайлар, хотон, торгоут, миянгат, дэрбэт, хошоут, хойт) кенен таралган “бурут” (пүрүт) уруктарынын тегинин ушул аймактын эзелки эли болгон кыргыздар менен байланышы бар. “Бурут” - кыргыздардын экинчи бир этностук аталышы болгон. Хакас фольклорунда “бурут” (пүрүт) уруусунун түпкү мекени Бурятия, экинчи маалымат боюнча Дэрбетия (Түндүк Батыш Монголия) экени баяндалат (караңыз: Бутанаев., Бутанаева 2001, 54-55).

Хакас фольклорунда “буруттар” жөнүндө кызыктуу маалыматтар сакталып келет: “бурут” (хакасча – “пүрүт”) уруусунун түпкү бабасы болгон Ир Тохчын (Эр Тохчын) өз уулуна бурут ханынын кызын алып берүүнү чечет. Кара далы болуп калган бурут ханынын кызы ак кирген чачын үч тал кылып (хакасча – “сүрмес”) өрүп алыптыр. Кудалашып, чоң той өткөргөндөн соң, буруттардын ханы өз кызын толгон-токой себи менен Ир Тохчынга кошуп берет экен. Алар Саяндарды (Ах Марчык) ашып, Июс талаасына келип түшүшөт. Июс сууларынын айрылышындагы Утиг Кая тоосунун этегине өргөө тигип конуп калышат. Кыз уктап жатып, түшүндө Ата Журтунун колдоочу духу койон кебин кийип келе жаткандыгын көрүптүр. Таң агарганда, оор түш көрүп ооруп калган келин артынан ээрчип келген буруттардын духтарын кайтып кетүүгө мажбурлоо үчүн Ир Тохчындан курмандык чалып, түлөө өткөрүүнү суранат. Муну угуп ачууланган Ир Тохчын: “Уу, татай ! Мен келиндүү болуп кетип жатамын деп ойлосоом, көрсө, сен шаман “бакшы” турбайсыңбы !” – деп кыйкырып жиберет. Кайын атасынан бул сөздү уккан бурут ханышасы эс-учунан танып, балбал ташка айланып калыптыр. Бул таш бүгүнкү күндө хакастарда “Хозан-хыс (Койон кыз)” деп аталат. Анын жаны ак койонго айланып, каргыш айткан бойдон Утиг-Хая тоомун үч ирет айланып, көздөн кайып болгон имиш. Ушундан соң, Ир Тохчынын элине жугуштуу ооруу

тарайт. Ир Тохчын шамандарга жардам сурап кайрылганда, алар: “урукту аман алып калуу үчүн ар бир боз үйгө койондун элесин аныктаган жасалга коюш керек, ал эми бурут ханынын кызы минип келген агыш жалдуу кула атты уруунун сактоочусу – “ызыхы” катары сактоо керек” – деп кеңеш беришет. Ушул окуядан соң, Ир Тохчын жана андан тараган урпактар Бурут (Пүрүт) деп аталып калыптыр. Буруттар үч жылда бир ирет “Хозан хыс” балбалына төмөндөгүдөй сөздөрдү айтып түлөө өткөрүшүп: “Сен атак-даңктуу буруттардан чыктың эле, ак койонго айланып калдың !” – деп дуба айтышчу. Ошентип, буруттардын уруулук сактоочу (покровитель) тумары “хозан төс”, төрт түлүктүн сактоочусу – ак түстөгү жалдуу кула ат – “ызых” болуп калды (Бутанаев., Бутанаева 2001,54). Кызыктуусу, хакас фольклорундагы айрым маалыматтар, андагы уруу-урук аталыштары кыргыздын улама-санжыралары, этностук аталыштары менен толук дал келет. Бул маалыматтардан кыргыздардын монгол тилдүү уруулар менен алакалаш, кошуна жашаганын, алардын бир бөлүгүнүн “бурут” деген ат менен аталышын байкоого болчудай. Анткени, бул оозеки маалыматтардын пайда болгонун болжол менен XIII-XIV кк. деп алсак, анда «бурут» термини Хакас-Минуса ойдуңунда жана Монголияда бир мезгилде эскерилип жатат. Бул кыргыз урууларынын бир бөлүгүнүн аталган аймактардагы миграциясын да аныктайт деген тыянакка келүүгө болот. Цинь (1644-1911) династиясынын мамлекеттик иш-кагаздарында кыргыздар «буруттар» деген экинчи бир аталыш менен белгилүү болушкандыгы маалым. Циндер болжолу, бул экзоэтнонимди династия негизделген учурдан баштап расмий иш-кагаздарда колдоно баштаган сыяктуу. Цинь булактарында бул терминдин мааниси боюнча маалыматтар учурда табыла элек.

Биздин пикирде, жогорудагы илимий талкуудагы айтылган Н.А.Аристовдун “бурут” термини “бөрү” дегенди туюнтат деген көз карашында илимий негиз бар (караңыз: Аристов 1894,345). “Бурут” экзоэтнониминин абалкы формасы “бөрү” (бөрү $\approx$ т $\approx$ пүрүт $\approx$ бурут) деп аталган. Бөр $\approx$ т; -т (-ыт; - ут; - ит) аффикси монгол тилдүү элдерде көптүк маанини аныктаган сөз жасоочу мүчө экендиги илимде далилденген. Айрым изилдөөчүлөрдүн “бурут” деген сөздүн мааниси “бөтөн жердик”, “чыккынчы” ж.б.у.с. тыянактарына макул болууга негиз жок (караңыз: Петров 1961,57). XIII к. тартып моңголдор, XV-XVI кк. ойрот-калмактар кыргыздар менен дипломатиялык алакаларды түзүшүп, союздаш болууга аракет жасашканы белгилүү. Мындан сырткары, кыргыздар менен моңгол тилдүү уруулардын чарбалык-маданий типтериндеги, жашоо турмушунда, каада-салттарында, диний жөрөлгөлөрүндө тарыхый жалпылыктар, параллелдер бар. Кыргыздар монгол уруулары менен бери болгондо

IX-X кк. этностук-маданий, тарыхый тыгыз карым-катнашта болуп келишкен. Мисалы, Чынгыз-хан дүйнөдөн өткөндөн соң, бош калган тактыга мурас аркылуу улуу каган деп жарыяланган Огодой хан (Угедэй) саясий ж.б. колдоо алуу максатында кыргыздын хандар тектүү белгилүү төрөсүнүн (болжолу хан тектүү) Жачын аттуу кызын “төртүнчү каныша” аялы катары алган. XVII к. биринчи жарымында Енисей кыргыздарынын мамлекетинин Алтыр улусун жетектеген Көчөбай аттуу таанымал князы Жунгар хандыгын (1640-1775 жж) негиздеген Карагул тайшинин Абахай аттуу кызына үйлөнгөн. Ойрот тектүү цорос (чорос) уруусунан чыккан Карагул-тайши (Хара-Хула) енисейлик кыргыздар менен тыгыз ымалада болгондугу маалым. Жунгар мамлекетин негиздөөчүлөр жана алардын башкаруучуларынын династиясы цорос (чорос) уруусунан чыгышкан. Цоросторду айрым изилдөөчүлөр енисейлик кыргыздардан чыккан уруу, теги кыргыз деп эсептешет (Авляев Г. ж.б.). Ал эми цоростор (чорос) жунгар хандыгына чейинки Ойрот уруулук биримдигин негиздеген төрт уруунун (Дэрбэт ойрат) бири. Ойрот уруулук бирикмеси (мамлекети) Кытайдагы монголдордун Юань династиясы (1271-1368 жж.) кулагандан кийин Батыш Монголия жана Чыгыш Түркстан аймактарында калыптанган. Кыргыз тарыхчысы Т.Бейшеналиев кытай жыл баяндарындагы маалыматтарга таянган изилдөөлөрүндө Ойрот хандыгын алгач кыргыздар түптөгөн деген жүйөлү пикирин айткан. Ойроттордун биринчи ханы Мункэ Темур (Гүйлүчү-Кашка) бул мамлекетти 1399-1425 жж. башкарган (Бейшеналиев 1988,7). Бул маалыматардан моңгол жана ойрот калмактар енисейлик кыргыздардан табигый союздашын көрүшкөнүн байкоого болот. Согуштук-саясий күчү бар енисей кыргыздары да саясий иштерге жигердүү катышышып, андан четте калышкан эмес.

Бөрү – кыргыздын оң канатындагы (Адигине уруулук тобу) ири уруулардын бири катары белгилүү. Этнонимдин параллели азык уруусунун курамында да бар. Этноним тотемдик жаныбар – карышкырга байланыштуу келип чыккан. Бөрү, карышкыр, курт\гурт, мачак\мөжөк, чино\чөнө синонимдеш сөздөр. Борбордук Азияны мекендеген байыркы уруулар, элдер (хуннулар, түрктөр, монголдор) өздөрүнүн башатын карышкырдан деп түшүнүү менен, ага касеттүү күч катары сыйынышкандыктары маалым. Карышкырга сыйынуу эзелки хуннулардан белгилүү. Хунну уламыштарында карышкыр (айрым варианттарында – элик) Атилла жана анын аскерлерине жол баштоочу катары катышат (Боргояков 1975,57). Атактуу хуннулардын (гундардын) санжыра-уламыштары (мифтери) унутулуп калбастан, андан соңку башка урууларга, элдерге мурас катары өттү. Байыркы теле уруулары өздөрүн хунну төрөсүнүн кызы жана карышкырдан тараганбыз деген ишеникте

болушкан. Байыркы түрктөр санжыраларда өздөрүн хунну ханзаадасы менен эне-карышкырдын урпактары экендигин өзгөчө белгилешкен.

Кытай жыл баяндарында Гаогюйлар ээлигинин ата-бабалары хуннулардан келип чыгары баяндалат. Хуннулардын шаньюйларынын бири эки кыздуу болот. Айдай сулуу болгон кыздарды падышанын ордо кызматчылары болмуштуу аял-кудайларга салыштырышкан имиш. Шаньюй өз кыздарын Көк Теңирге ыраа көрүп, адамдын колу, жолу жетпген жерге өргөө тиктирип, Теңирди чакыра баштайт. Өргөөдөгү ханышаларды картайып калган карышкыр кайтаруу милдетин өзүнө алыптыр. Карышкырды Көк Теңирдин өзү жөнөткөн жакшы кабар катары түшүнүшөт жана кабыл алышат. Ханышалардын бири уул төрөп, ал бой тартып, акылы толгондо өз мамлекетин негиздептир (Потапов 1991,80).

Байыркы оозеки чыгармаларда сюжети окшош, жалпы санжыралык маалыматтар учурайт. Мисалы, енисейлик кыргыздардын урпактары болгон хакастардагы “чити пүүр” (жети бөрү) уругунун келип чыгышы жөнндөгү уламыш байыркы түрк санжырасы менен толук дал келет: “Душман капысынан кол салганда, кош бойлуу аял Ниня дарыясынын жогорку агымндагы бир үңкүргө барып жашынып, анда көз жарат, уул төрөйт. Бул үңкүрдө ага чейин эле алты бөлтүрүктүү эне-карышкыр жашаптыр. Аял төрөт учурунда каза табат экен. Ошол наристени эне-карышкыр өзүнүн алты бөлтүрүгү менен кошо эмизип чоңойтуптур. Алардан бүгүнкү хакастардагы “чити пүү” (жети бөрү) уруусу (сөөгү) тарайт. (Бутанаев.,Бутанаева 2001,44). Белгилей кетчү маселе “жети бөрү” уруусу жанан анын аталышы фуюй кыргыздарынын ичинде да бар экендиги белгилүү болду.

Карышкыр жөнүндөгү уламыштардын тарыхый тамыры терең. Атактуу синолог Н.Я.Бичурин (Иакинф) эмгегинде түрк-тугюлардын эне-карышкыр жана кыргындан аман калып, журтта калган он жашар баладан тарагандыгы жөнүндөгү уламышты жазат. Бул түрктөр тууралу жазылган кытай тилиндеги уламыш булак катары оригиналдуулугу менен айырмаланат. Түрктөрдүн түпкү бабаларынын бири аталган Ашинанын асабасына карышкырдын элеси түшүрүлгөн. Хуннулардын үйүнөн (тукумдарынан) тараган байыркы түрк кагандары келген элчилерди карышкырдын элеси түшүрүлгөн асабага сыйынмайын кабыл алышчу эмес (Бичурин 1950,220,231).

Илимде алгачкы адамдын келип чыгышы жөнүндөгү байыркы түрк тилдүү уруулардын төрт санжырасы белгилүү: “Түрктөр хуннулардын өзгөчө бутагын түзүшкөн. Алардын (түрктөрдүн) уруусунун аты Ашина эле. Капысынан кол салган душман бул уруктун адамдарын кырып, аман калган он жашар баланын колу-бутун кесип, журттагы саздак жерге таштап кетишет. Жарадар болуп, кансыраган он жашар баланы эне-карышкыр

эт, өзүнүн сүтүн берип бага баштайт. Жоонун башчысы жөнөткөн чабармандары баланы өлтүрүп кетишет. Бирок, эне-карышкыр ошол баладан кош бойлуу абалда болуп калат. Эне-карышкыр Гаочань (Турфан) тарапка качып барып, үңкүрдө он уул төрөйт экен. Алар бой жетишкенде жергиликтүү элдеги кыздарга үйлөнүшүп, өз урууларын, элдерин жетектеп калышты. Шайланган жетекчи ошол тараган элди (түрктөрдү) Алтайга көчүрүп алып барат. Темирди эритүүнү үйрөнүшкөн жана андан буюмдарды жасай билишкен түрктөр жужандарга (аврларга) көз каранды болуп калышкандыктары баяндалат.

Экинчи уламышта байыркы түрктөрдү Со деп аталган мамлекеттен чыгарышат. Түрктөрдүн жетекчиси он жети бир тууганы бар Апангпу деп аталган киши болгон экен. Алардын Ичининшиту деген бир тууганы карышкырдан туулуптур. Ал көзү ачыктык (бакшылык-жайчылык) касиетке ээ болуп, жаан-чачынды чакыра алчу экен (Потапов 1991,79-80). Коомдук мамилелердин өнүгүүсү менен бирге, карышкыр тотемдик гана эмес, магиялык сактоочу функцияларды аткара баштаган. Байыркы кытай жыл баяндарында эскерилген “Ашина” этнониминин (геноним) мааниси (ашина; “-а” урматтонун аныктаган кытай префикси; - шоно\чино\чоно – монголчо “карышкыр”) “бөрү”, “карышкыр” дегенди аныктаган. Ю.А.Зуев “Цзычжи тунцзян” жана “Чжоушудагы” чагылдырылган үч варианттуу уламыштарды бир нече кылымдардан соң пайда болгон “Цзянь Ханшу” жана “Ши-Цзидеги” маалыматтарды усундарга таандык уламыштар менен салыштырган. Ал уламыштар наристени таап алган жолоочу киши тамак издегени кетип, кайрылып келсе, наристени карышкыр эмизип жатканын көрөт. Ю.А.Зуев бул уламыштардын сюжеттериндеги майда деталдардын окшоштугуна, анын жалпылыгына көңүл бөлөт (Зуев 1960,121-124). Бул маалыматтан карышкырдын Усун уруу бирикмесинде (Усун мамлекети) сыйынган тотемдик жаныбар болгондугун байкоого болот. Бул байыркы уламыштын аналогдору кыргыздарда да сакталып келет: “Окуя Теңир-Тоодо болуп өтүптүр. Жарык дүйнөгө келген наристе тубаса бечел төрөлүп, баса албай калат. Жайлоого камданган ата-энеси наристени журтка таштап кетишет. Бейтаныш бир жолоочу келе жатып, ошол наристени карышкыр эмизип жатканын көрүп калат. Жолоочу киши наристеге Каба деген ат коюп, тарбиялап, багып чөнөйтөт экен. Анын кижигесинде жал сымал чач болгондуктан Жалдуу Каба деген лакап ат алат.

Байыркы түрк карышкыр (бөрү) тотеми менен. Таштан чегилген

Каба – кыргыздын саяк уруусундагы ири уруктун түпкү бабасы катары айтылары маалым. Ошол Кабадан ак тери жана боз тери деген уруулар тарайт (Абрамзон 1990,303), Бул фактылар байыркы усун,кыргыз, түрк ж.б. урууларга, элдерге кенен таралган тотемдик түшүнүктү чагылдыраы ырас. Айрым абройлуу иликтөөчүлөрдүн пикиринде усундар – батыш кыргыздары болушкан (караңыз: Зуев 1960,3030). Бул параллелдер кыргыздар менен усундардын, түрктөрдүн ж.б. элдер, уруулар менен терең этногенетикалык, этномаданий алакаларын чагылдырат. Буга кыргыздын тейит уруусунун курамындагы кара үсүн, сары үсүн уруктары жана алардын аталыштары мисал боло алат.

Түрк тилдүү элдерде кенен таралган Огуз каган жөнүндөгү уламышта карышкыр жол баштоочу, жол көрсөтүүчү катары катышат. Уламыш боюнча Огуз кагандын өргөөсүндө таңга жуук күн нуру сыяктуу жарык түшөт. Ошол нурдан көгүш түстүү жүндүү, көк жал алп карышкыр пайда болуп, сөз айтат: « Огуз-каган! Аскериң менен алга карай жылсаң балот. Бектериңди, элиңди башта! Жолду мен көрсөтүп беремин!». Карышкырдын артынан

батыштыкөздөй аттанган Огуз каган өзүнүн душмандарын жениптир (Щербак 1959,37,45). «Карышкыр – жол баштоочу» жөнүндөгү сюжет самниттердин (байыркы италиялыктар) гирпин (гирпус – «карышкыр») жөнүндөгү уламыш менен окшош. Гирпиндер өздөрү жеңип алган жерлерге карышкырдын жетектөөсү менен келген дешет (Боргояков 1976,56).

Башкыр элинин оозеки уламыштарында да булл маанидеги кызыктуу маалыматтар айтылат: «Сырдарыянын төмөнкү агымынан Түштүк Уралдын түздүктөрүнө көчүп бараткан башкыр уруулары чөл ортосунда жолдон адашып калышканда капасынан пайда болгон карышкыр жол көрсөтүп, элди аман алып калган имиш. Уралга жер которуп келген эл карышкырдын атынан «башкорт» (баш карышкыр) деп аталып калыптыр. Бүгүнкү моңголдор чыгыш тектерин касиеттүү Марал (Гао Марал) жана карышкырдан (Бортэ Чино) таратышары уламыштардын өзөгүн түзөт. Ал эми башкырлардын фольклорунда бул элдин мергенчи менен эне-карышкырдан тарагандыгын баяндаган уламыштар баяндалары ырас. Мисалы, карышкырдын культунун калдыктарын төмөнкү санжырадан байкоого болот: башкырлардын усерган уруусунун келип чыгышын жаш мергенчи жигитке байланыштырышат. Мергенчи куралы менен бутада турган эне карышкырга кезиккенде, ал адамдын үнү менен: «Мени куйругумдагн кармап туруп, жерге чап!» дегенде, мергенчи анын айтканын орундатат. Карышкыр сулуу кызга айланып, дал ошол мергенчиге турмушка чыгат. Алардан бүгүнкү башкырлардын усерган аттуу уруусу тараптыр (Илимбетова 2007, 23).

Карышкырга тотемдик жаныбар катары сыйынуу мезгилдин жана доордун алмашуусу астында трансформацияга учурап, ал көпчүлүк түрк тилдүү элдерде кудай тарабынан жөнөтүлгөн сактоочу (покровитель) функциясын аткарып калган. Тувадагы Бегре дарыясына жакын жерден табылган кыргыздарга таандык эстеликте (Е.11.М.40): «Мен Төр Апа Ичреки. Мен он беш жашымда билим алдым. Он беш жаш курагымда Табгач (Кытай) ханына эрдигимди даңазалаганы аттандым. ...батыр болдум. Алтын, күмүш, килемдерди олжолодум, аял алдым. Жети бөрү өлтүрдүм, барс менен эликке тийген жокмун. Бөтөн жерде өзүмдүн шамандык (бакшылык) бубенимден айрылдым»- деген маалыматтар бар (Памятники древнетюркской письменности Тувы. –Вып. II. Кызыл, 1966.-С.126-27). Кыргыздар калтырган таштагы жазууда шамандык ардактуу милдетти аткарган, Табгачтан (Кытайдан) билим алган кыргыздын мамлекеттик белгилүү төрөсү жөнүндө айтылганы ырас. Биздин пикирде, “жети бөрү”, “барс”, “элик” терминдери уруу жана уруулук бирикмелердин аталышын чагылдырат. “Жети бөрү” – жети уруудан турган бөрү эли, жети аймактуу жер маанилерин аныктайт деген тыянакка келүүгө болот. Бул фактыларга төмөнкү маалыматтарды параллел коюуга болот. Бүгүнкү хакастардын курамындагы “чити пүүр”

(жети бөрү) эң байыркы кыргыз уруусу экендиги белгилүү. Енисейдеги жазууларда кыргыздар өлкөсүнүн ичинде “жети бөрү” жана алардын курамындагы “көк жана кара бөрү” уруулары менен согушкандыктары баяндалат. Хакастардагы “чити пүүр” (жети бөрү) уруусу “ах пүү”, “көк пүүр”, “хара пүүр” ж.б. жети уруктан турары белгилүү (караңыз: Бутанаев 1990,68). Кыргыз жазуу эстеликтериндеги “көк жана кара бөрү” урууларынын өз ара согушу сыяктуу маалыматтар ошол учурлардагы мамлекеттин ичиндеги саясий күчтөрдүн ортосундагы куралдуу ж.б. күрөштөрдөн кабар берүүсү ыктымал.

Кыргыздарда карышкырга болгон күндөлүк ишенимдердин мааниси зор. Карышкырдын тырмагы, тиштери, тарамыштары ж.б. ооруудан, түрдүү кырсыктардан сактоочу тумар (амулет) болгондугу ырас. Мындай тотемисттик ишенимдер, ырым-жырымдар Саян-Алтайдын түрк-монгол элдеринде (алтайлыктар, тувалар, хакастар, тофалар, монголдор, буряттар, якуттар) абдан кенен таралган. Мисалга, тува шамандарынын эң негизги жардамчы-духтарынын бири карышкыр болгондугун ырастаган фактылар бар.

Карышкыр (бөрү) – кыргыздардын жана Саян-Алтай элдеринин диний ишенимдеринде реликт катары сакталып кетет. Ал магиялык мүнөзгө ээ болгон, жакшылыкка жооруучу көптөгөн белгилерге, тыюу (табу) салууларда колдонулган. Мисалы, кыргыздарда мүлккө кол салган ууруларды аныктоо үчүн карышкырдын тармышын отко күйгүзгөн магиялык ишеним мурда кенен таралгандыгы маалым. Бул ырым-жырым саха-якуттарда да белгилүү болуп, карышкырдын тарамышын отко күйгүзсө, мүлккө кол салган ууру карышып калат деп түшүнүшкөн. Бул магиялык ырым-жырымдын хакас-кызылдарда да сакталып калгандыгы маалым. Мисалы, алтайлыктардын элдик медицинасында оорулууну дарылоонун магиялык ыкмаларын пайдаланышкан. Ооруудан сактоочу тумарларга (амулеттерге) карышкырдын сөөктөрү, сүлөөсүн, аюунун тырмактары жана тиштери кирген.

Жогорудагы маалыматтардын жана келтирилген илимий фактылардын негизинде кыргыздардын башка элдерде бир эле учурда «кыргыз» жана «бурут» (булу – булу $\approx$ т) деген ат менен белгилүү болгондугун, ал эми «бурут» (булу - булу $\approx$ т) - «бөрү», «карышкыр» маанилерин туюнткан деген жыйынтыкка келүүгө болот. Эки этнонимдин бир эле учурда зор этнографиялык аймактарда кездешиши кыргыздардын эрте жана өнүккөн орто кылымдар мезгилдериндеги турмушунан (миграциясынан), чарбалык укладынан, кошуна жашаган элдер менен алакаларынан кабар берет.

Адабияттар:

Абдыкалыков А. Енисейские киргизы в XVII веке (исторический очерк). – Фрунзе, «Илим», 1983. – 233 с.

- Абдыкалыков А. Енисейские киргизы в XVII веке (исторический очерк). – Фрунзе, «Илим», 1983. – 233 с.
- Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе, «Илим», 1990. – 345 с.
- Аристов Н.А. Усуны и кыргызы или кара кыргызы. Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследование по его исторической географии. – Б.: 2001, Глава 5, параграфы: 6-7.
- Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов. – Ашхабад, «Гылым», 1988. – 180 с.
- Бейшеналиев Т.О. Киргизы и Джунгарское ханство (XVII - XVIII вв). Автореф. канд. дисс..., - Л.: 1988. - 21 с.
- Бичурин Н.Я (Иакинф). Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I-III.-М.-Л.: 1950-1953.
- Боргояков М.И. Об одном древнейшем мифологическом сюжете его эволюции и отражении в фольклоре народов Евразии. // Вопросы древнейшей истории Южной Сибири. - Абакан, 1984. - С.172-184.
- Бутанаев В.Я. Этническая история хакасов XVII-XIX вв. - М.: 1990. - 272 с.
- Бутанаев В.Я. Хакаские народные названия исторических памятников // Вопросы древней истории Южной Сибири. - Абакан, 1984.
- Бутанаев В.Я., Бутанаева И.И. Эне-Сай кыргыздары: Фольклор жана тарых. (каторгон О.К.Каратаев) - Б.: 2002. - 297 б.
- Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. – Алма-Ата, «Гылым», 1958. - 478 с.
- Грум-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т. 3. Вып.3. – М., 1926.
- Зуев Ю.А. Тамги лошадей у вассальных княжеств // Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. Труды ИИАЭ АН Каз.ССР. - Алма-Ата, 1960. - С. 94-40.
- Зуев Ю.А. Древнетюркские генеалогические предания как источник по ранней истории тюрков. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Алма-Ата: 1967.
- Каратаев О.К. Кыргыздардын теги, келип чыгышы, этностук-маданий алакалары. – Б.: 2013.
- Ксенофонов Г.В. Урангхай-сахалар. Очерки по древней истории якутов. - Якутск, Т. 1-2. 1992.
- Маанаев Э.Ж. Кыргызстандан тышкары жашаган кыргыздардын тарыхынан. – Фрунзе, «Илим», 1969. – 123 б.
- Памятники древнетюркской письменности Тувы. – Вып. II. Кызыл, 1966. - С.126-27.
- Петров К.И. Очерки происхождения киргизского народа. – Фрунзе, “Наука”, 1963. – 147 с.
- Потанин Г.Н. Очерки северо-западной Монголии» в четырёх томах СПб., 1883.
- Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. - Л.: «Наука», 1991. - 320 с.

Проф. Каратаев О.К.